

Володимир БАРАН

СТАНОВЛЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

I. ВИТОКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР

До вивчення проблем слов'янського етногенезу на основі археологічних джерел можна підійти через визначення регіонів, у яких у середині I тис. н. е. відбулися процеси становлення ранньосередньовічних слов'янських етнічних груп. Ці процеси дуже складні й не завжди достатньою мірою виражені в матеріальній культурі. В історичній, лінгвістичній та археологічній літературі знайдемо різні оцінки джерел та тлумачення згаданих явищ. Запропоновано концепції, які в чомусь доповнюють, а в чомусь заперечують одна одну.

Наше завдання полягає у тому, щоб за новими археологічними джерелами окреслити регіони становлення та кристалізації ранньосередньовічних слов'янських культур і через ретроспекцію розкрити їхні витoki. Якщо ми зуміємо з'ясувати, де, коли і на основі яких культур сформувалися старожитності слов'ян V—VII ст., засвідчені писемними джерелами, то тим самим істотно наблизимося до розв'язання проблеми слов'янського етногенезу.

У наш час визначилося кілька напрямів у пошуках джерел слов'янських культур раннього середньовіччя.

П. Третьяков, Й. Вернер, В. Даниленко, К. Годловський, М. Парчевський, віддаючи перевагу соціально-економічній моделі в порівнянні культур римського і середньовічного часів, убачають підоснови їх на північному сході — у верхів'ї Дніпра, в області поширення пам'яток зарубинецької та київської культур, що послідовно заступають одна одну¹. К. Годловський вважає, що «...археологічну культуру слов'янських народів у час їх розселення на величезних просторах від Дніпра до Лаби та Балканського півострова характеризує не стільки певний склад провідних категорій знахідок, скільки загальна модель і структура цієї культури, що відображає пев-

¹ Див.: Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.— С. 301—302; е го же. У истоков древнерусской народности.— Л., 1970.— С. 43—110; Вернер Й. К происхождению и распространению антов и склавинов // Советская археология.— 1972.— № 4.— С. 102—115; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— № 19.— С. 65—91; Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V—VIII w. n. e.— Kraków, 1979.— S. 7—27; Parczewski M. Najstarsza faza kultury wczesnostowiańskiej w Polsce.— Kraków, 1988.— S. 105—119.

ний тип соціально-економічних відносин, звичаїв та вірувань»². Загальний тип ранньослов'янських культур (празької, пеньківської, колочинської), на його думку, докорінно відрізняється від типу, що притаманний культурам римського періоду в Середній Європі та Скандинавії, а також у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи — таким, як пшеворська, вельбарська, черняхівська. Очевидні невідповідності, які виникають при порівняльному аналізі празьких старожитностей і пам'яток київської культури (різномітність кераміки, відмінність у внутрішньому обладнанні жител, незбіжність території поширення), К. Годловський пояснює тим, що культура слов'ян раннього середньовіччя сформувалася за дуже короткий час, уже тоді, коли вони опинилися за межами своєї первісної території та просунулися дещо на південь, в області черняхівської культури між Дніпром, Дністром і Віслою.

Й. Вернер твердить, що ранньосередньовічні слов'янські старожитності сформувалися в лісовій зоні Східної Європи. Там слов'яни проживали до 500 р., займаючи області поміж балтами, угро-фіннами та населенням черняхівської культури, яку він вважає одноетнічною — готською. На південь, тобто в райони Середнього Подніпров'я та Подністров'я, слов'яни почали просуватися лише через століття після гуннського нашествия наприкінці IV ст. та відходу готів. Це була первинна експансія слов'ян у межі черняхівської культури відносно вторинної — тієї, що почалася після 600 р. з нових рубежів та охопила області на південь від Дунаю. Після відходу готів і до приходу слов'ян на території колишньої черняхівської культури існував хіатус, який тривав близько ста років.

На відміну від Й. Вернера, К. Годловський визнає факт появи слов'янських старожитностей у лісостеповій частині Східної Європи вже в V ст. Картографування знахідок V ст. виявило, що як колочинські поселення на верхньому Дніпрі, так і пеньківські в Середньому Подніпров'ї та празькі в Середньому Подністров'ї й верхів'ях Пруту з'являються не пізніше середини V ст. На початку VI ст. ранньосередньовічні слов'янські старожитності з'являються у межиріччі Вісли та Одри. П. Третьяков припускав наявність у пшеворській і черняхівській культурах слов'янського компонента та його участь у формуванні слов'янських старожитностей раннього середньовіччя нарівні із зарубинецькою та київською культурами, але відводив йому в цих процесах незначне місце³.

Іншого погляду на формування ранньосередньовічних слов'янських культур дотримуються І. Русанова та В. Седов. Виходячи з морфологічних ознак самої матеріальної культури — переважно з типологічної близькості або ідентичності ліпного посуду певної форми та поховального обряду, вони припускають, що витоки празької культури слід шукати в межиріччі Вісли та Одри у пшеворських старожитностях. Останніми роками І. Русанова провела велику роботу для вичленення кельтських, германських та слов'янських компонентів у пшеворській культурі⁴. Однак власне слов'янських компонентів, які сягають корінням підкльошової культури, виявилось дуже

² Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian... — S. 11—12.

³ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — С. 50.

⁴ Русанова И. П. Компоненты пшеворской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 195—199.

мало. Північні області Подніпров'я, на думку І. Русанової, займали балтські угруповання. До їхньої культури вона зачисляє не тільки старожитності Білорусі типу Банцеровщина—Колочин, а й пам'ятки зарубинецької та київської культур. Отже, обидва дослідники не вважають регіон Верхнього Подніпров'я, зокрема Київщину, територією проживання слов'ян у римський час до появи тут у IV ст. поховань у довгих курганах.

Пеньківська група пам'яток, за В. Седовим, є далшим розвитком середньодніпровської частини черняхівської культури. Так розглядає витoki пеньківської культури й І. Русанова, але вона вважає, що пеньківські пам'ятки на ранньому етапі взагалі не можна пов'язувати зі слов'янами⁵. Ці пам'ятки слов'янізуються лише у процесі інфільтрації у Подніпров'я населення празької культури.

В. Седов дещо змінив свій погляд. Поеднавши частину празьких і пеньківських старожитностей України, він дійшов висновку, що вони ведуть своє походження від хліборобського населення пшеворської та черняхівської культур, яке «не покинуло місць проживання» у добу великого переселення народів⁶.

Компромісншу думку обстоювали Й. Геррманн та З. Ваня. Перший убаचाє слов'янські компоненти в ранньоримський час у зарубинецькій культурі Полісся та пшеворській культурі Верхнього Повіслення, а в пізньоримський час — у ріпнівській групі черняхівської культури, іголомській, пшеворській, нижньосілезькій та добродзенській культурних групах⁷. За Й. Геррманном, ці області були рубежами, з яких почалося розселення слов'ян у VI—VII ст. за межі своєї прабатьківщини. З. Ваня вважає, що процеси формування слов'янської етнічної спільності охопили південні області київської, північно-західні області черняхівської та східні області пшеворської культур. Саме в цьому регіоні сформувалися старожитності празької культури VI—VII ст., що належали склавінам. Пеньківська культура відображає слов'янізацію антів, а колочинська — південних балтів⁸. В. Генсель визнає наявність у пізньоримський період слов'янського компонента у складі пшеворської, черняхівської та київської культур між Одрою і середнім Дніпром, не заперечуючи кельтських та германських елементів у пшеворській та готських, фракійських, пізньоскіфських і сарматських елементів у черняхівській культурах. Ця територія, на думку В. Генселя, стала початковою для слов'янських рухів, що охопили в ранньому середньовіччі Центральну, Східну та Південно-Східну Європу⁹. Слід зазначити, що серед польських археологів немає єдиної думки щодо формування ранньосередньовічної слов'янської культури на території між Віслою і Одрою. Деякі з них (К. Яжджевський, В. Генсель, З. Курнатовська, В. Шиманський, Л. Лецевич) намагаються знайти зв'язок між ранньослов'янськими і пізньопшеворськими

⁵ Русанова І. П. Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 196—215.

⁶ Седов В. В. Проблема происхождения и начальной истории славян // Историко-археологическое изучение Руси.— Л., 1988.— С. 14.

⁷ Herрманн J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa.— Berlin, 1984.— S. 3—10.

⁸ Vaňa Z. Poznamky k etnogenezi a diferenciaci Slovanu z hlediska poznamku archeologie a jazykovedy // Památky archeologické.— Praha, 1980.— T. LXXI.— S. 225—237.

⁹ Hensel W. Skąd przyszli słowianie.— Wrocław, 1984.— S. 181—192.

старожитностями, інші (К. Годловський, М. Парчевський) ці зв'язки заперечують¹⁰.

Б. Рибаків у пошуках витоків слов'янських старожитностей зіставив територію поширення празької культури з ареалами культур більш ранніх часів у межах річки Дніпра та Одри, починаючи з епохи бронзи. Він накреслив п'ять етапів їх розвитку. Два з них охоплюють різні культури (тшинецько-комарівська, лужицька, білогрудівська, чорноліська, скіфська лісостепова) епохи бронзи та раннього заліза. На третьому і четвертому етапах (II ст. до н. е.—IV ст. н. е.) на цій території відомі пшеворська, зарубинецька, черняхівська та київська культури. Оскільки ареали згаданих культур приблизно вписуються у простір Дніпровсько-Одерського межиріччя, дослідник вважає, що всі вони пов'язані з поетапним формуванням слов'янської етнокультурної спільності. На п'ятому етапі, який охоплює раннє середньовіччя, уже виникають празька та пенківська культури, що належать історичним слов'янам¹¹.

Не вдаючись в аналіз пам'яток доримського часу (їх поширення на одній і тій самій території ще ні про що не говорить), зазначимо, що зарубинецька, київська, черняхівська та пшеворська культури, справді, належать до кола тих старожитностей, які, на думку багатьох дослідників, повністю або частково мають ознаки, типологічно близькі до старожитностей слов'ян V—VI ст.

Інший погляд на проблему походження слов'ян має німецький археолог, дослідник західних слов'ян К.-В. Штруве¹². Він вважає, що для розв'язання на основі археологічних джерел проблеми походження слов'ян треба починати з точки, де ці джерела повністю й однозначно узгоджуються з писемними даними. Таке узгодження археологічних та історичних джерел він бачить лише для пам'яток, починаючи з VI—VII ст. Усі спроби поєднати більш ранні історичні звістки про проживання слов'ян-венедів з певними культурними провінціями К.-В. Штруве вважає малопереконливими. Він сумнівається у тому, чи взагалі можливо в першій половині I тис. н. е. і раніше виділити якусь культурну групу, яка була б пов'язана з історичними слов'янами. Водночас цей дослідник припускає, що слов'яни, подавлені в культурному плані сусідами, могли входити до багатоетнічних культурних утворень. На думку К.-В. Штруве, античні автори перших століть нашої ери залишили достовірні звістки про проживання слов'ян-венедів на схід від Вісли, важко тільки знайти їм археологічні відповідники. Врешті-решт К.-В. Штруве прийняв концепцію лінгвіста І. Удольфа, який на основі гідронімії визначає прабатьківщину слов'ян у Північному Прикарпатті та Верхньому Подністрів'ї. Ця концепція, вважає К.-В. Штруве, відповідає історичним джерелам про

¹⁰ Див.: Chmielewski J., Jażdżewski K., Roststszewski J. Pradzieje Polski.— Wrocław, 1965.— S. 290—291; Szymański W. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza.— Wrocław, 1967.— S. 327; Godłowski R. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów // Archeologia Rolki.— Warszawa, 1976.— S. 378—399; Leciejewicz L. Słowiańszczyzna zachodnia.— Wrocław, 1976.— S. 40—45; Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna Południowa.— Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1977.— S. 435—447; Parczewski M. Najstarsza faza kultury...— S. 105—119.

¹¹ Див.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 214—230.

¹² Struwe K.-W. Zur Ethnogenese der Slawen. Starigard / Oldenburg.— Neumünster, 1991.— S. 9—28.

слов'ян. Підтвердити це археологічно, на його думку, неможливо через хронологічні розриви між археологічними культурами згаданого регіону.

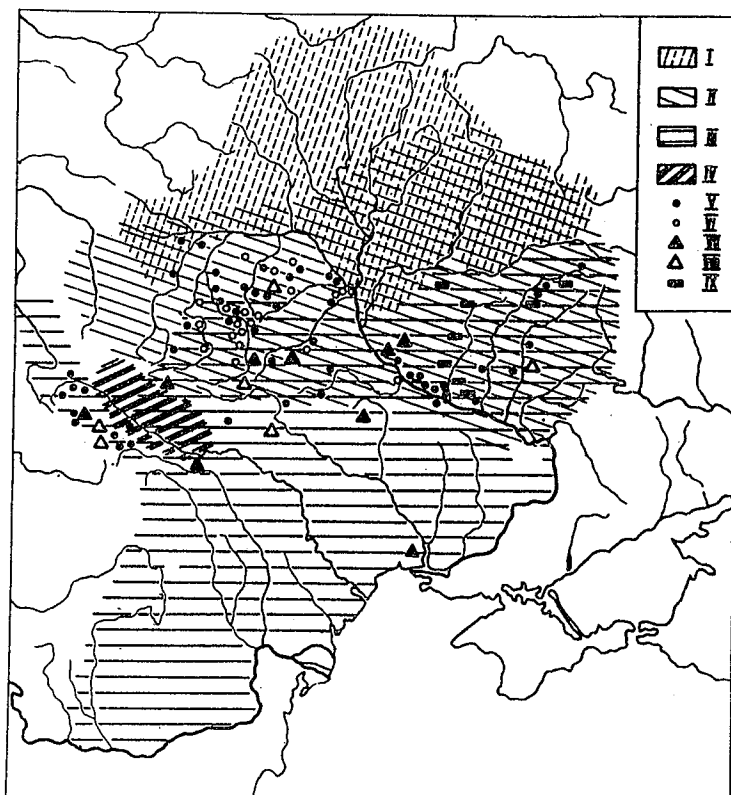
Останнім часом представники Санкт-Петербурзької історико-археологічної школи (М. Шукін, Г. Лебедев та інші) зробили ще одну спробу знайти витоки ранньосередньовічних слов'янських старожитностей у так званих безфібульних, горшкоподібних культурах ранньозалізного часу Північно-Східної Європи. Ідеться про милоградську штриховану кераміку, юхнівську, дніпродвинську та верхньоокську культури¹³. Однак названі старожитності дослідники слушно визначили як балтські або угро-фінські, тому ця концепція нічого суттєвого в з'ясуванні того, як формувалися ранньосередньовічні слов'янські етнокультурні спільності, не вносить, хоч і претендує на нову постановку питання. Уже сам факт існування між культурами ранньозалізного часу і раннього середньовіччя хронологічної лакуни в декілька століть і зовсім відмінна морфологічна структура робить їх порівняння некоректним. Культури, що лежать між ранньозалізним часом і раннім середньовіччям, мають південно-східне або західне походження. Крім того, ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян уже не «безфібульні», останніми роками на багатьох із них, особливо ранніх, знайдено, причому в житлових комплексах, фібули. Отже, за структурою вони вписуються в середньоевропейський, а не в північно-східний світ.

Для реконструкції загальнослов'янської мови «як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть»¹⁴ чимало зробили лінгвісти. Картографування архаїчних слов'янських гідронімів та топонімів має важливе значення для пошуків найдавнішої території слов'ян і визначення шляхів їх розселення. О. Трубачов і В. Топоров картографували та проаналізували архаїчні гідроніми Верхнього і Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я¹⁵. Виявилось, що численні найдавніші слов'янські назви найбільш виразно виступають південніше Прип'яті та Десни. Зафіксовано їх по Дніпру до річки Псла та на Лівобережжі — у межиріччя Псла та Орелі. На Правобережжі ці назви сягають верхньої течії Південного Бугу, верхньої та середньої течії Дністра. Північніше Прип'яті та Десни суцільним шаром лягають балтські гідроніми, які дещо переходять і на правобережжя Прип'яті, де межують із слов'янськими назвами. Із півдня у лісостепову смугу території України, переважно в межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми іллірійського та фракійського походження, а на Лівобережжі — іранські. Германські гідроніми на схід від Вісли розкидані на великій території: у Північному Прикарпатті їх зафіксовано два, на правому березі верхнього Дністра — один, у верхів'ях Південного Бугу — два, на Східній Волині — один та на правому березі Орелі — один (рис. 1). Якщо поширення іранських гідронімів на територію України з південного сходу, фракійських та іллірійських — з півдня, германських — із заходу та

¹³ Шукін М. Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славяне. Этногенез и этническая история.— Л., 1989.— С. 56—62; Лебедев Г. С. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Там же.— С. 105—115.

¹⁴ Филін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.— С. 6.

¹⁵ Див.: Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 229—251; Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 269—288, карта 18.

1. Регіони поширення археологічних культур першої половини I тис. н. е. та архаїчних гідронімів у Східній Європі (за О. Трубачевим та В. Топоровим): I — балтських гідронімів, II — зарубинецьких, III — черняхівських, IV — липицьких старожитностей, V — слов'янських, VI — поодиноких балтських, VII — фракійських, VIII — германських, IX — іранських гідронімів

північного заходу, балтських — із півночі не викликає сумнівів, то слов'янські, мабуть, пов'язані саме з означеною територією.

О. Трубаčov дотримується думки, — як нам здається, дуже близької до реальності, — що давні слов'яни змінювали регіони свого проживання¹⁶. Це припущення узгоджується з археологічними спостереженнями. Однак археологія ніяк не може підтвердити локалізацію О. Трубачевим найдавнішої слов'янської правітчизни в Середньому Подунав'ї, де до раннього середньовіччя немає слов'янських пам'яток.

Дуже цікаві спостереження зробив уже згадуваний І. Удольф, який картографував усі відомі найдавніші слов'янські гідроніми Східної, Серед-

¹⁶ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. — М., 1983. — С. 231—270.

ньої та Південної Європи. Проаналізувавши їх, він дійшов висновку, що правітчизна слов'ян лежала в Північному Прикарпатті — від Верхнього Попруття до верхів'їв Вісли. Звідси й почалося розселення слов'ян¹⁷. Ця гіпотеза не суперечить археологічним джерелам, але останні значно розширюють слов'янську територію вже в першій половині I тис. н. е.

Якщо проаналізувати наведені погляди, то не можна не помітити, що деякі зі згаданих дослідників становлення ранньосередньовічних слов'янських культур шукають у якомусь одному невеликому регіоні Верхнього Подніпров'я (В. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський) або Південної та Середньої Польщі (І. Русанова), інші — на ширшій території в декількох регіонах (З. Ваня, В. Генсель, Й. Геррманн, Й. Земан, Б. Рибаків, В. Седов, П. Третьяков та інші). Звідси й відмінності в пошуках первісної території та шляхів розселення слов'ян.

Питання місця, яке посідала територія України у процесах слов'янського етногенезу, багато уваги приділяли М. Грушевський, Я. Пастернак, І. Крип'якевич¹⁸. Вони зібрали, проаналізували і широко використали писемні та інші джерела, у тому числі, особливо Я. Пастернак, археологічні. Ці вчені розглядають слов'ян як окрему етнічну групу староевропейського населення, яка проживала поруч із кельтами, германцями, фракійцями, іраномовними, тюркомовними племенами, угро-фіннами та іншими. Вони застерігали проти спроб перенести іменну номенклатуру угро-фіннів на слов'ян. Так, М. Грушевський пише: «Популярна ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще слов'янська теорія, що гуни були слов'яни, не має за собою нічого, окрім кількох подробиць, що можуть об'яснитись щонайбільше слов'янськими елементами в державі Атілі»¹⁹. Здобуті останніми десятиліттями на Україні археологічні матеріали, зокрема слов'янські пам'ятки VI—VII ст., великою мірою підтверджують і доповнюють історичні розробки згаданих авторів, хоч і вносять нові аспекти в ранньослов'янську проблематику. Це застереження стосується передовсім етнічної інтерпретації деяких досередньовічних культур Середньої та Південно-Східної Європи.

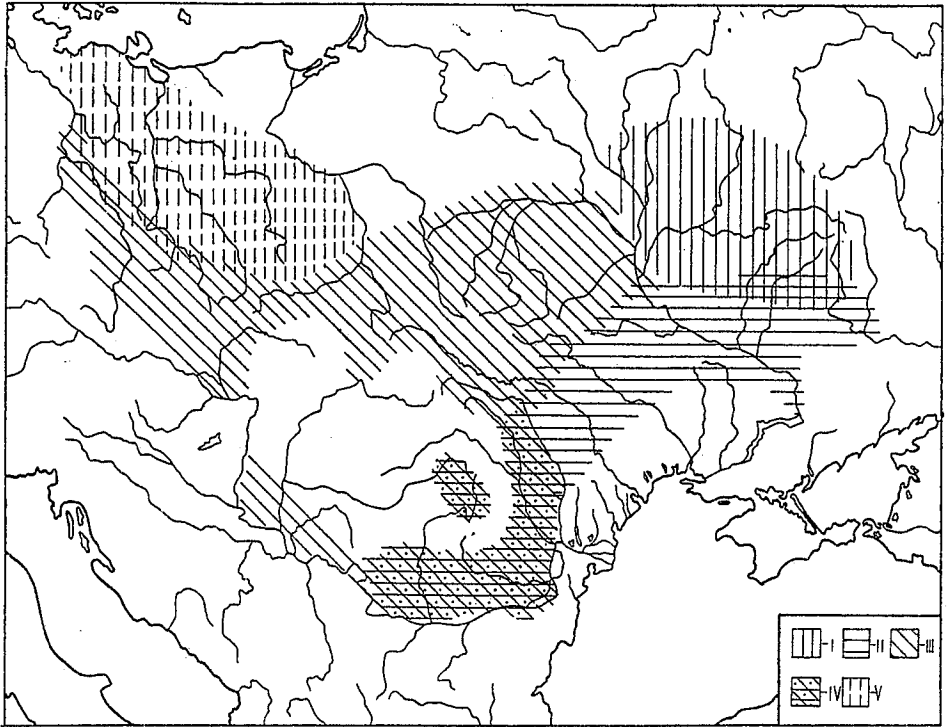
Треба зазначити, що археологічні пам'ятки римського часу та лінгвістичні джерела не досить виразні. Це породжує різну інтерпретацію їх. Ми не можемо з певністю стверджувати, що відкриті й відомі всі ранньосередньовічні слов'янські культури та їх групи. У наш час, проте, досить чітко визначено чотири групи (культури) слов'янських старожитностей VI—VII ст.: колочинську, пеняківську, празьку та дзедзіцьку. Вони, без сумніву, пов'язані зі слов'янами (венетами, склавінами, антами), яких багаторазово згадувано в писемних джерелах²⁰ (рис. 2). Визначення витоків кожної зі згаданих культур допоможе окреслити не тільки територію їх формування й кристалізації, а й першопочаткові регіони становлення слов'янської етнічної спільності.

¹⁷ U d o l p f I. Zum Stand Diskussion um die Urheimat der Slawen// Beitrage zur Namenforschung N — F—14.— Heidelberg, 1979.— S. 1—23.

¹⁸ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1904.— Т. 1.— С. 1—211; Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях.— Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1975.— С. 5—106; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 22—47.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 127.

²⁰ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 71—90.

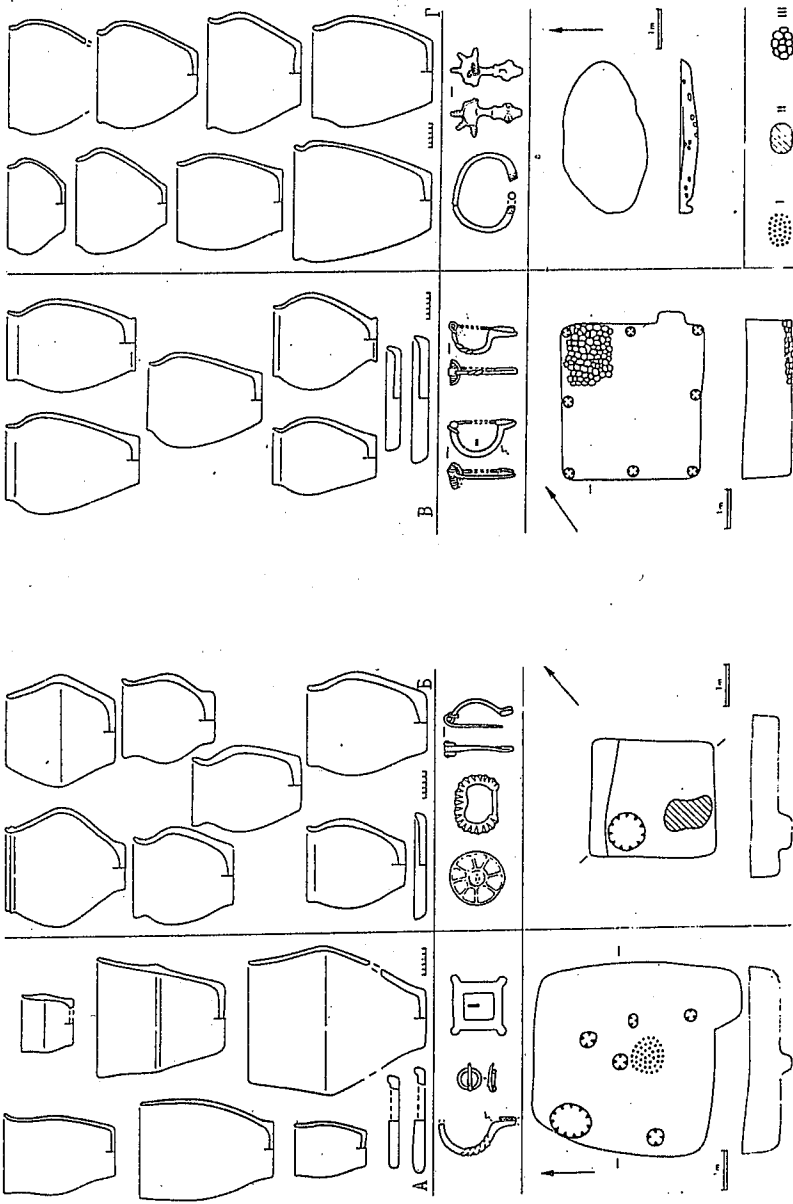
2. Територія поширення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя: I — колочинських, II — пенківських, III — праських, IV — дзедзіцько-суківських, V — Костиш-Ботосани та Іпотешть—Кіндешть—Чурел

Найбільшою та найяскравішою з названих культур є праська. Вона займає територію від Прип'яті й середнього Дніпра — на північному сході до Дунаю — на півдні та межиріччя Ельби і Заале — на заході (рис. 2).

На схід від неї лежить пенківська культура, що простяглася смугою з північного сходу на південь від верхів'я Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я, Південний Буг та Середній Дністер до Пруту. Далі на південь, у Нижньому Подунав'ї на території Румунії, схрещуються потоки праських і пенківських пам'яток. Вони мають місцевий романський компонент, і на цій основі виникає група Іпотешть—Кіндешть—Чурел.

Лівобережжя верхнього Дніпра та Подесення займає колочинська культура. Кордони цих трьох культур сходяться у Верхньому Подніпров'ї та на Київщині.

На північний захід від праської культури і території Центральної та Північної Польщі у VI—VII ст. існувала ще одна, четверта група слов'янських

3. Основні форми кераміки, типи жител: А — колочинська, Б — пенківська, В — празька, Г — дзедзіцька групи. Знахідки трьох перших груп датують не пізніше V ст. I — сліди вогнища; II — вогнище; III — піч-кам'янка

старожитностей типу Дзедзіце²¹. Цю групу Й. Геррманн об'єднує у ширшу — під назвою Суків—Дзедзіце або Суків—Шеліги²². Існування дзедзіцької групи визнає Й. Земан²³.

Хронологія та періодизація цих груп слов'янських пам'яток раннього середньовіччя розроблена недостатньо. Але на підставі стратиграфії фібул та добре датованих інших виробів, археомагнітного датування, а також класифікації кераміки на багатьох поселеннях празької, пеньківської та колочинської культур вдалося виділити найбільш ранні комплекси V ст. або V — початку VI ст. (рис. 3). Для празької культури це — Кодин, Лука-Каветчинська, Рашків II і III, Зелений Гай, Устя, Гореча II та інші²⁴. Усі вони лежать у верхів'ях Пруту, на середньому та верхньому Дністрі. У житлових комплексах поселень у Кодині та Луці-Каветчинській поряд із ліпною та гончарною сіроглиняною керамікою черняхівського типу знайдено фібули V ст.²⁵ (рис. 4—4, 9). Усі інші ранні комплекси на перелічених поселеннях датують на підставі поєднання у них ранніх типів ліпної та гончарної сіроглиняної кераміки, а в деяких випадках — на основі археомагнітних дат²⁶. На заході ці пам'ятки сягають верхів'я Вісли. Але поселення Нова Гута—Могила, Бахуж та інші в цьому регіоні не мають датувальних речей V ст. Із цього випливає, що згадані пам'ятки принесено сюди з Верхнього Подністров'я.

Ранні комплекси пеньківської культури виділено на поселеннях Куня, Пархомівка, Обухів, Хитці, Голики та інші, на могильнику Велика Андрусівка. Вони датовані фібулами та сіроглиняною гончарною керамікою черняхівського типу, а також пряжкою V ст.²⁷ (рис. 4, 5, 8). Крім того, відомі ще вісім випадкових знахідок фібул із регіону пеньківської культури, які Є. Гороховський датував V ст.²⁸ (рис. 4, 1, 2, 6, 11).

Комплекс V ст. відкрито також на пам'ятках колочинської культури, але, якщо порівняти з празькою та пеньківською культурами, їх дещо менше. На поселенні Колодязний Бугор знайдено фібулу V ст. Ліпний посуд ранньої форми та фрагмент черняхівської сіроглиняної кераміки складає комплекс одного з жителів на поселенні в Заяр'ї. Таке ж поєднання кераміки з трилопатеvim наконечником стріли гуннського часу зафіксовано на поселенні Піща-

²¹ Див: Porzeziński A. Zasielenie Pomorza Zachodniego w VI—VII wieku n. e. w swietle dotychczasowych wyników badań archeologicznych // *Slawia Antiqua*.— 1975.— Т. XXII.— С. 29—63; e j u s d. Z badań nad problematyką ozadnictwa najstarszej fazy wczesnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim // *Materiały Zachodniopomorskie*.— Szczecin, 1980.— Т. XXVI.— С. 115—114; P a r c z e w s k i M. Najstarsza faza kultury...— С. 97—105.

²² H e r r m a n n J. Die Slawen in Deutschland.— Berlin, 1979.— С. 21—32.

²³ Z e m a n J. K problematike časneslovanske kulture ve Stredni Evrope // *Pamatky archeologické*.— Praha, 1979.— Т. LXX.— С. 113—130.

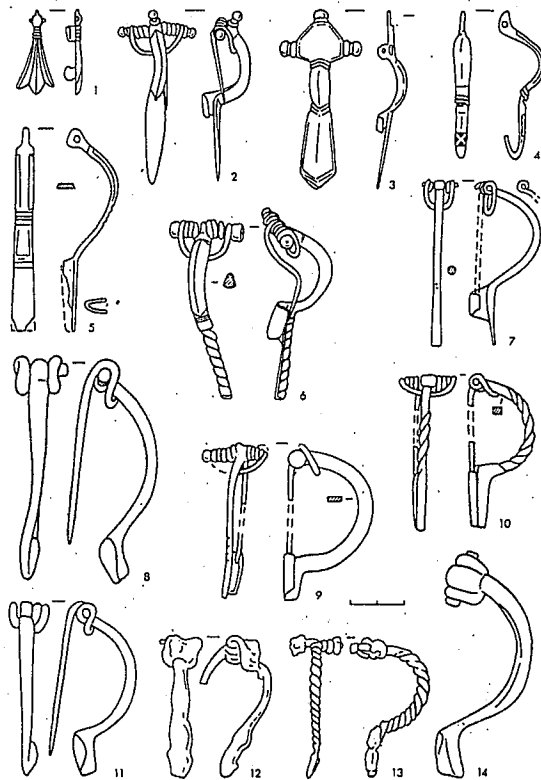
²⁴ Б а р а н В. Д. Празькая культура Поднестровья: (По материалам поселений в с. Рашков).— К., 1988.— С. 56—79.

²⁵ Р у с а н о в а И. П., Т и м о щ у к Б. А. Кодин — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 23—28, табл. 14, 14; 18, 14; В а к у л е н к о Л. В., П р и х о д н ю к С. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— С. 46, 72—73, рис. 40.

²⁶ Б а р а н В. Д. Празькая культура Поднестровья...— С. 61—67.

²⁷ Х а в л ю к П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // *Раннесредневековые восточнославянские древности*.— Л., 1974.— С. 21—22; е г о ж е. Исследование славянских памятников на Южном Буге // *Археологические открытия*. 1978.— М., 1979.— С. 395.

²⁸ П р и х о д н ю к О. М., К а з а н с к и й М. М. Керамічні комплекси поселення Луг I на Тясмині // *Археологія*.— К., 1978.— № 27.— С. 46; Г о р о х о в с ь к и й Е. Л. Хронологія ювелірних изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 15—65, табл. 80.

4. Фібули V ст.:

із пізньоримських (3, 7, 12), ранньосередньовічних (4, 5, 8—10) пам'яток України; випадкові знахідки. 1 — Межиріч, 2 — Букрин, 3 — Теремці, 4 — Лука-Кавецьинська, 5 — Пархомівка, 6 — Бабина Гора, 7 — Ходосівка, 8 — Куня, 9, 10 — Кодин, 11 — Звонецький Поріг, 12 — Черепин, 13 — Михайлівка, 14 — Балка—Осокорівка

ному. За аналогією з речами гунського часу може бути датована мініатюрна бронзова пряжка у вигляді розетки, виявлена в могильнику Смяч. Напевне, до того ж (V ст.) належить квадратна бронзова пряжка з округлими виступами в кутах із житла № 1 поселення Целиків Бугор²⁹.

Найраніші празькі, пеньківські та колочинські пам'ятки, отже, з'являються у середині — другій половині V ст. До того ж, і це дуже важливо, вони виникають водночас у всіх трьох культурах на території від верхів'я Пруту на півдні до Псла та Десни на півночі (Кодин — на околиці Чернівців, Куня та Пархомівка — у Вінницькій області). Наразі не маємо даних про те, що якась група, наприклад колочинська, виникає у більш ранній час. Установле-

²⁹ Див.: Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине // Раннесредневековые восточнославянские древности. — С. 119—125; Генинг В. Ф. Тураевский могильник V в. н. э.: (Захоронение военачальников) // Из истории Волго-Камья. — Казань, 1976. — С. 55—108; Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 95—96.

но, що й попередні культури на території Східної Європи — київська (Улянівка, Роїще) та черняхівська (Теремці, Сокіл, Ріпнів II, Черепин) — доживають до першої половини V ст.³⁰.

Датувати групу Дзедзіце—Шеліги, яку на ранньому етапі характеризує наявність тільки ліпного посуду, дуже важко. Переважна частина датувальних знахідок із ранньосередньовічних слов'янських пам'яток цієї групи (пальчаста фібула, браслет із розширеними кінцями, шпори із загнутими всередину кінцями із Шелігів та Любеча, аварська бляшка з Хорулі, ніж із волотами на руків'ї з Челядзі та інші) належать до VI—VII ст. та пізнішого часу³¹.

Але тут слід урахувати, що згадані речі датують комплекси, у яких ліпний посуд трапляється поряд з посудинами, обточеними у верхній частині. Останні з'являються у VII ст. у верхніх шарах ранньосередньовічних слов'янських поселень. Звідси випливає, що комплекси з лише ліпним посудом треба датувати більш раннім часом, не пізніше як VI ст. Вони відкриті на багатьох поселеннях, в тому числі у Дзедзіцах³². А. Пожезінський виділяє 20 пунктів з комплексами VI ст. у Помор'ї³³. І. Русанова на підставі типології кераміки називає найбільш ранні форми (2—5 варіантів, за її класифікацією), які датує VI ст.³⁴. Комплекси VI ст. виділяє З. Гільчерувна³⁵. Водночас досі на жодній пам'ятці групи Дзедзіце—Шеліги, на відміну від ранньосередньовічних слов'янських старожитностей України, не виявлено датовані комплекси V ст.

К. Годловський вважає, що залишки старожитностей пізньоримського часу зникають у межиріччі Одри та Вісли в середині V ст., появу тут ранньосередньовічних слов'янських поселень він датує початком VI ст. У Радзієві Вроцлавського воєводства на Куявах було знайдено фібулу того часу³⁶. Керамічний комплекс із Радзієва неоднорідний. У ньому, крім ранньослов'янського ліпного посуду, є сіроглиняні гончарні посудини, притамані пшеворській культурі, та посудини слов'янської кружалної кераміки, що належать до пізнішого етапу поселення. Очевидно, фібула датує ранній етап поселення. На думку К. Годловського, уже на першому етапі в VI ст. між середньою Віслою і Одрою виникають слов'янські поселення³⁷. Згідно з датуванням К. Годловського та А. Пожезінського, на території польського Помор'я ранньосередньовічні слов'янські поселення з тільки ліпним посудом також з'являються у VI ст. Звідси випливає, що ранньослов'янські

³⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 148; Терпиловский Р. В. Киевская культура // Этнокультурная карта...— С. 54—57.

³¹ Szydłowski I. Sprawozdanie z badań na osadzie VI—VII w. w miejscowości Chorula, pow. Krapkowie // Wiadomości archeologiczne (далі — WA).— 1957.— Т. XXIV, 1—2; Zielenka B. Zabytki z osady wczesnośredniowiecznej, w miejscowości Ludycz, pow. Toruń // WA.— 1959—1960.— Т. XXVI, 3—4; Szymański W. Przyczynki do zagadnienia chronologii i zasięgu występowania żelaznych noży z rękojeściami zakończonymi wolutami // WA.— 1964.— Т. XXV, 3—4; ejusd. Szeligi pod Płockiem...— S. 293—308.

³² Porzeziński A. Zasadzenie Pomorza Zachodniego...— S. 38—44.

³³ Ibid.— S. 42.

³⁴ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— С. 161—188.

³⁵ Hilczerbówna Z. Z badań nad genezą ceramiki wczesnośredniowiecznej // Archeologia Polski.— 1969.— Т. VIII.— S. 328.

³⁶ Gabałówna L., Nowakowski A. Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 5 w Radziejowie // Prace i Materiały Museum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna.— 1964.— Т. 11.— S. 233—296.

³⁷ Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian...— S. 34—43.

старожитності заступають пшеворську культуру на території Польщі десь на початку VI ст. Це стосується також групи Дзедзіце. Отже, треба врахувати те, що в північно-західному регіоні зміна культур відбувається дещо пізніше, ніж на південному сході.

Ми встановили, що в VI ст. на великій території від Дніпра до Одри вже існували всі чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток. На території України етап їх виникнення припадає десь на середину V ст., між Віслою та Одрою — на початок VI ст. У VI ст. слов'ян у цьому регіоні знають і писемні джерела: Йордан, Прокопій, Феофілакт Сімокатта та інші³⁸. Встановлено, що слов'янська матеріальна культура в той час зберігає свою внутрішню єдність. Ця єдність виявлялася в поховальному обряді й наборі характерних форм ліпного посуду. Однак уже на першому етапі всі перелічені групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток мають свою специфіку, що дає підстави розглядати їх як окремі культури. На поселеннях Південно-Східної Європи вона яскравіше виражається у характері жител та кераміці. Так, на поселеннях празької культури в V—VII ст. всі житла мали печі-кам'янки, поставлені в одному з кутків споруди³⁹. У житлах пеньківської культури на першому етапі її існування печі трапляються рідко, причому тільки на пам'ятках Правобережної України — в суміжних із празькою культурою районах. Основною опалювальною спорудою тут було відкрите вогнище, що не мало свого постійного місця — переважно його розкладали в центрі будівлі. Печі-кам'янки витісняють вогнища лише у другій фазі пеньківської культури десь наприкінці VI—VII ст. у процесі інфільтрації в ці райони носіїв празької культури. У житлах колочинської культури протягом усього часу її існування печі трапляються дуже рідко⁴⁰. Крім того, житла колочинської, а на ранньому етапі — також пеньківської культур відрізняються від празьких напівземлянок тим, що в них ставили центральний стовп, — наявність його пов'язана із традиціями будівництва київської культури, яка займала цю ж територію в більш ранній час (рис. 3).

На поселеннях дзедзіцької групи між Віслою і Одрою житлобудівництво дещо інше. У цьому великому регіоні переважають житла овальної видовженої форми, здебільшого з великою, дещо заглибленою в материк ямою такої ж форми. Яма займала центральну частину будівлі. Опалювальною спорудою було вогнище, іноді — з кам'яною основою⁴¹. Характерні для України підквадратні напівземлянки трапляються тут дуже рідко й лише в VII ст. та пізніше. Наявність одиничних підквадратних напівземлянок на окремих поселеннях Середньої Польщі (Жуковіце) можна пояснити взаємозв'язками носіїв дзедзіцької та празької культур.

Поховальний обряд слов'янського населення у ранньому середньовіччі, на відміну від традиції житлобудівництва, доволі одноманітний. Для всіх слов'янських культур V—VII ст. характерні безурнові та урнові трупоспалення у різних співвідношеннях. У празькій культурі відомі й підкурганні трупоспалення: групові — на Волині, одиничні — на середньому Дністрі та у верхів'ях Вісли. У пеньківській та колочинській культурах їх немає. Треба зазначити, що підкурганні поховання з'являються лише на другому та

³⁸ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — С. 72—90; Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950. — П. 2, 15.

³⁹ Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья... — С. 33—47.

⁴⁰ Баран В. Д. Пражская культура // Этнокультурная карта... — С. 86.

⁴¹ Porzeziński A. Zasielenie Pomorza Zachodniego... — S. 40—44, 63.

третьому етапах розвитку празької культури⁴². Поховання на території дзедзіцької групи маловиразні й майже невідомі.

Керамічні комплекси всіх чотирьох груп ранньосередньовічних слов'янських старожитностей складаються з ліпного посуду. Одноманітні загалом, вони чітко відрізняються кількісним співвідношенням форм, типів та варіантів (рис. 3).

Колочинський посуд характерний перевагою циліндрично-конічних горщиків, серед яких трапляються поодинокі біконічні та округлобокі посудини, а також плоскі диски. У пенківській культурі переважають біконічні горщики, хоч є також округлобокі, сковорідки та поодинокі диски. Провідна форма посуду в празькій культурі — витягнутий, здебільшого тонкостінний, стрункий горщик з опуклістю у верхній частині посудини з відносно вузьким горлом та низькими вінцями. У Подністров'ї цей тип горщиків становить приблизно 60 відсотків. Біконічні, округлобокі та інші типи горщиків празької культури кількісно поступаються посудинам основного типу. Крім того, у празьких комплексах трапляються сковорідки та поодинокі миски. Ніколи не буває дисків.

Посуд дзедзіцької групи виразно відрізняється від кераміки колочинської та пенківської культур і наближається до празьких форм. Його характеризує перевага низьких широкогорлих горщиків, що, як пише Й. Земан, наближаються до пропорцій мисок⁴³. Мисок у дзедзіцькій групі значно більше, ніж в інших ранньосередньовічних слов'янських культурах, у тому числі празькій. Якщо прийняти датування цієї групи, яке запропонували насамперед Й. Земан, а також А. Пожезінський, І. Русанова, В. Лозинський, Й. Геррманн⁴⁴, котрі вважають безсумнівним, що поселення в Дзедзіцах та близькі до нього пам'ятки виникли в VI ст., то треба погодитися з тим, що ми маємо справу з окремою групою ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Ця група потребує власної внутрішньої хронологічної класифікації та періодизації. Але вже очевидно, що вона має зовсім інші житла, ніж празька культура, та свої керамічні комплекси, які відрізняються від основних типів празького посуду (рис. 3).

Визнаючи існування в VI—VII ст. чотирьох самостійних ранньосередньовічних слов'янських культур, що займають окремі великі регіони Східної та Середньої Європи, мусимо погодитися з тим, що кожна з них має власні витоки. Що стосується дзедзіцької групи, то ми приєднуємося до тих дослідників, котрі шукають її витоки у пшеворській культурі, у якій, крім кельтських та германських елементів, є також елементи слов'янські⁴⁵. І хоча цих елементів проти двох перших дуже мало, все ж вони свідчать про наявність у носіїв пшеворських старожитностей римського часу якогось слов'янського компонента. Появу пам'яток дзедзіцької групи не можна пов'язувати з київською культурою або дністровською групою черняхівської культури. Вона, без сумніву, синхронна пам'яткам празької культури у Подністров'ї та вер-

⁴² Z o l l - A d a m i k o w a H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciepłopalne Słowian na terenie Polski.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 206—207.

⁴³ Див: Z e m a n J. K problematike časneslovanske kulturey...— S. 114.

⁴⁴ Z e m a n J. K problematike časneslovanske kulturey...— S. 117—119; P o r z e z i ń s k i A. Zasielenie Pomorza Zachodniego...— S. 18—32; Р у с а н о в а И. П. Славянские древности VI—VII вв.— С. 161—187; L o z i ń s k i W. Ozadnictwo plemienne Pomorza (VI—X wiek).— Wrocław, 1982.— S. 31—33; H e r r m a n n J. Germanen und Slawen...— S. 18—32.

⁴⁵ Р у с а н о в а И. П. Компоненты пшеворской культуры.— С. 195—199.

хів'ях Вісли, але відрізняється від них характером житлобудівництва та керамічним комплексом. Для нас очевидна самотність виникнення дзедзіцької групи. Але питання про те, чи виникла ця культура лише на місцевій основі, а чи її виникнення якось пов'язане також з празькими старожитностями, ми залишаємо відкритим. Здається безсумнівною близькість дзедзіцьких пам'яток до суківської групи на території Німеччини, більше того, ми вважаємо їх однією з підоснов цієї групи.

Найважчою перешкодою в порівняльному вивченні празької, пеньківської та колочинської культур і старожитностей Південно-Східної Європи римського часу був донедавна брак пам'яток V ст. Це створювало видимість хіатусу на вказаній території після відходу готів, які були одним із компонентів черняхівської культури до появи ранньосередньовічних слов'ян. Виявлення та вивчення пам'яток гуїнського часу показало, що саме вони розкривають основні закономірності переходу від культур пізньоримського часу до раннього середньовіччя в Південно-Східній Європі.

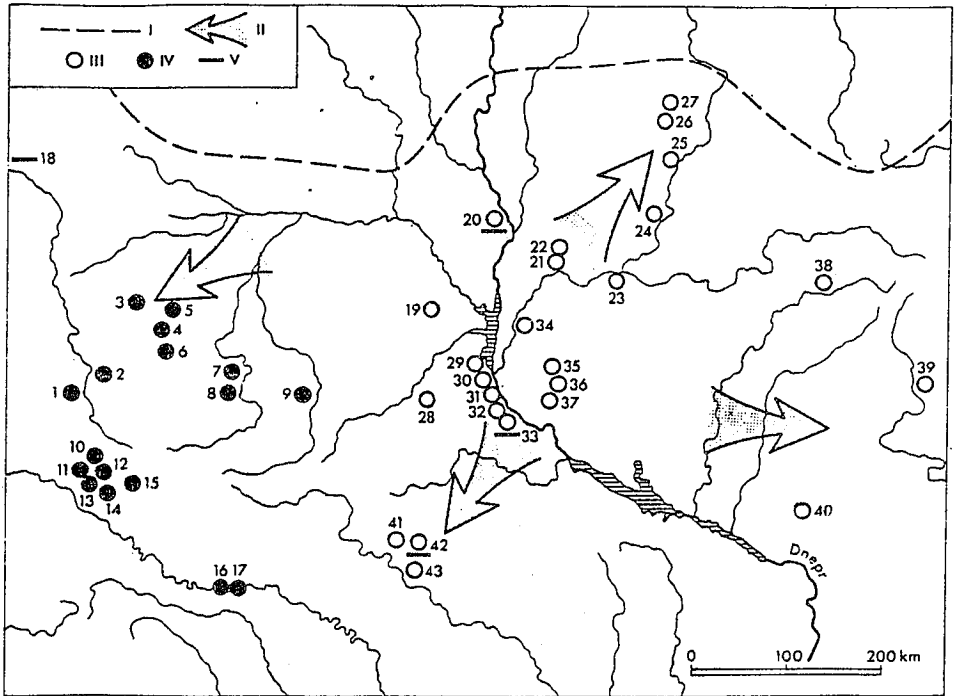
Пам'ятки V ст. займають велику територію від верхів'я Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, середнього та верхнього Дністра (рис. 8). За характером матеріалу ці старожитності можна поділити на дві територіальні групи. Перша з них пов'язана із Середнім Подніпров'ям та верхів'ям Південного Бугу, друга — із Середнім та Верхнім Подністров'ям і верхів'ям Пруту.

Уже на ранньому етапі ці групи мали свої особливості в будівництві, кераміці та якоюсь мірою в поховальному обряді. Для першої групи дуже характерні напівземлянкові житла підквадратної форми з вогнищем, часто — з центральним стовпом. У поховальному обряді помітна деяка перевага ямних трупоспалень над урновими (ці дані дуже відносні). Кераміка ряду поселень тільки ліпна (Куня, Пархомівка, Голики). На поселенні в Кобіївці та в ранніх комплексах Хитців поряд із ліпним посудом трапляються фрагменти сіроглиняної гончарної кераміки, характерні для черняхівської культури. У групі ліпного посуду переважають біконічні форми, часто з вираженим ребром. Помітне місце займають циліндрично-конічні посудини. Відомі дископодібні покривки (Голики, Хитці). Ця група пам'яток, типологічно пов'язана з київською культурою, дала початок пеньківським та колочинським старожитностям.

Дністровсько-прутська група поселень також має підквадратні напівземлянкові житла, але не з вогнищем, а з піччю-кам'янкою. Вони з'являються уже у верхніх шарах пізньочерняхівських поселень. Для керамічних комплексів характерне поєднання у різних пропорціях ліпного та гончарного посуду. Основні форми — посудини з найбільшою опуклістю боків дещо вище від середини їх висоти, трапляються горщики з високим крутим плечем. Усі вони, з одного боку, близькі до форм ліпної черняхівської кераміки, з другого — до празької кераміки Подністров'я.

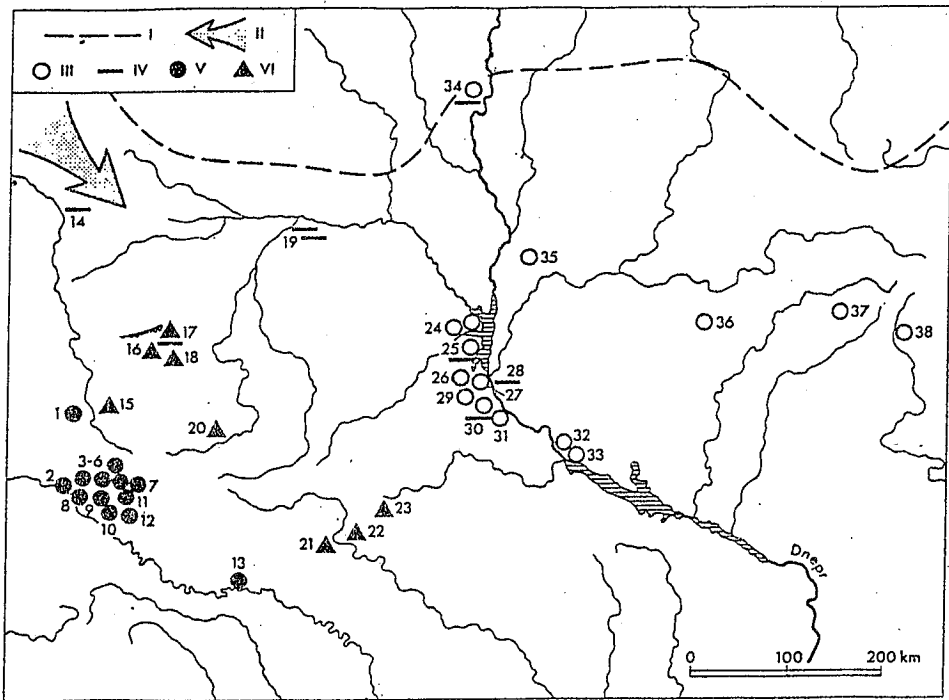
Із відкриттям пам'яток із комплексами V ст. ми отримали ту середню ланку, якої не вистачало в ланцюгу культурного розвитку матеріальної культури слов'ян I тис. н. е. у лісостеповій частині Східної Європи. Виявилось, що дністровсько-бузька група типологічно пов'язана з київськими старожитностями, а дністровсько-прутська — із слов'янською частиною черняхівської культури типу Бовшева. Своєю чергою, вони типологічно пов'язані з пізньозарубинецькими та волинсько-подільськими старожитностями ранньоримського часу.

Однак не можна не вказати на складність процесів етнокультурного розвитку на рубежі та в першій половині I тис. н. е. на території України. Майже всі культури цього великого регіону, особливо черняхівська, мали неслов'янські елементи, що свідчать про присутність тут різних груп германського, балтського, іраномовного, фракійського населення. Особливо помітну роль у цих процесах відіграли готи — носії вельбарської культури. З їхнім приходом змінюється політична ситуація у Південно-Східній Європі. Вони у III—IV ст. стають провідною військово-політичною силою, очолюють племінні об'єднання у рамках черняхівської культури, що складаються з пізніх скіфів, сарматів, дако-гетів та слов'ян, і ведуть готські (скіфські) війни з прикордонними римськими гарнізонами. У складі черняхівської

5. Слов'янські пам'ятки другої половини I—першої половини II ст. на території Східної Європи (за Д. Козаком та Р. Терпиловським):

1 — Белз, 2 — Святиязів, 3 — Підрижжя, 4 — Боратин I, 5 — Семки, 6 — Луцьк—Гнідава, 7 — Більче, 8 — Боромель, 9 — Хорів, 10 — Підберізи, 11 — Підбірці, 12 — Пасіки-Зубрецькі, 13 — Зубра, 14 — Звенигород, 15 — Майдан-Гологірський, 16 — Велика Слобідка, 17 — Оселівка, 18 — Гриневичі-Великі, 19 — Тиновичі, 20 — Чаплін, 21 — Киселівка III, 22 — Зміївка, 23 — Стара Бутівка, 24 — Чулатове, 25 — Грем'яч, 26 — Синькове, 27 — Почеп, 28 — Бородянка, 29 — Лютіж, 30 — Оболюнь, 31 — Нові Безрадиці (урочище Глибока), 32 — Таценки, 33 — Дівич Гора, 34 — Бірки, 35 — Селище, 36 — Коржі, 37 — Вовчків, 38 — Картамишево II, 39 — Шосейне, 40 — Осипівка, 41 — Носівці, 42 — Рахни, 43 — Мар'янівка. I — границя балтських культур лісової зони (за В. Седовим); II — напрями рухів населення Середнього Подніпров'я в I—II ст.; III — пізньозарубинецькі поселення; IV — поселення волинсько-подільської групи; V — пізньозарубинецькі могилиники

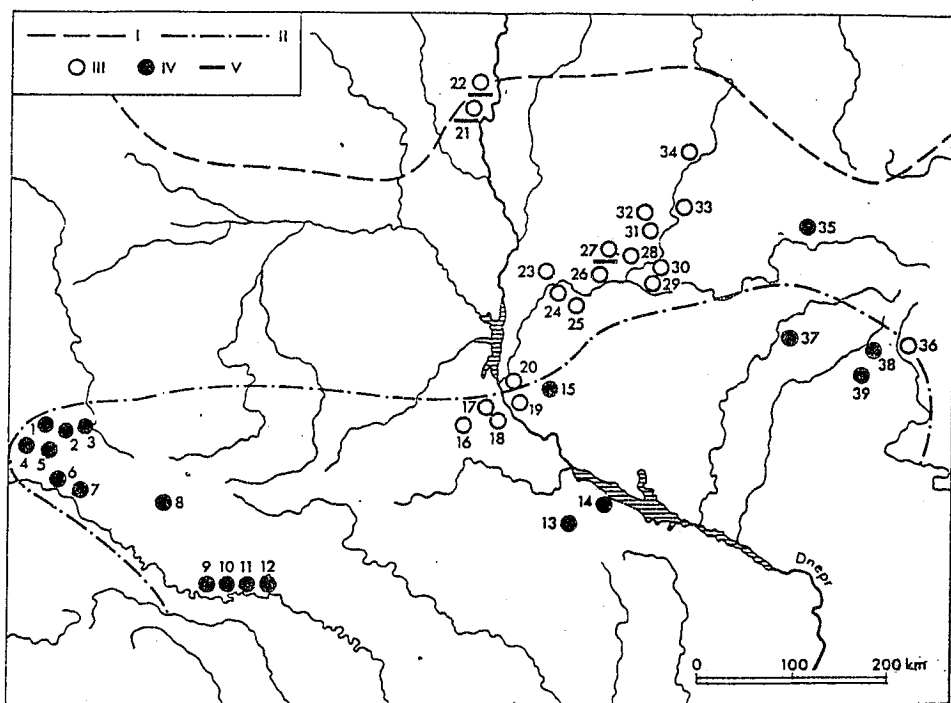

6. Слов'янські пам'ятки другої половини II—III ст. на території Східної Європи (за Д. Козаком та Р. Терпиловським):

1 — Корчівка, 2 — Березець, 3 — Сокільники II, 4 — Підберізіці, 5 — Давидів, 6 — Кожичі, 7 — Жирівка, 8 — Свірж, 9 — Сокільники I, 10 — Борщовичі, 11 — Пасіки-Зубрецькі, 12 — Воля-Хомулецька, 13 — Велика Слобідка I, 14 — Брест—Тршин, 15 — Ромош, 16 — Баїв, 17 — Гірка Полонка, 18 — Боратин I, 19 — Велемичі I, II, 20 — Лежівка, 21 — Демидівка, 22 — Гунька, 23 — Слобідка, 24 — Грині, 25 — Козаровичі (урочище Буслівка), 26 — Білгородка, 27 — Київ, 28 — Бортничі, 29 — Глеваха, 30 — Нові Безрадичі (урочище Митків Кут), 31 — Обухів III, 32 — Решітки, 33 — Сушки II, 34 — Абідня, 35 — Верхньостриженське II, 36 — Бесідівка, 37 — Гочеве I, 38 — Шишино. I — границя балтських культур лісової зони (за В. Седовим); II — напрями рухів вельбарських племен; III — пам'ятки типу Грині та ранні пам'ятки київської культури; IV — могили київської культури; V — пам'ятки волинсько-подільської групи типу Сокільники; VI — поселення і могили вельбарської культури

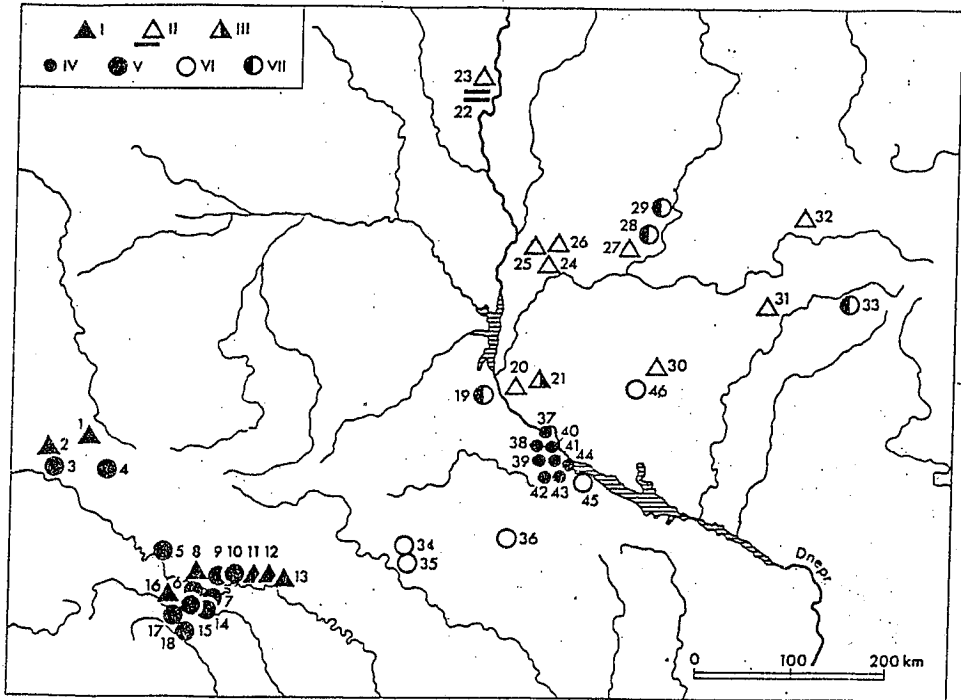
культури виділено пам'ятки, належність яких до різних раніше згаданих етнічних груп не викликає сумніву. Відомі готські (Демидівка на Південному Бузі, Снітганка на Дніпрі, Слобода на Дністрі), скіфо-сарматські (Каборга, Біленьке, Кантемирівка у Степовому Подніпров'ї), слов'янські (Бовшів, Теремці, Куропатники, Дем'янів на верхньому та середньому Дністрі, Рідний Край на Лівобережжі) та інші поселення. Картографуванням пам'яток з добре вираженими місцевими ознаками вдалося встановити певну стабільність у їх розміщенні в зоні границі лісу і лісостепу з II до V ст. (рис. 5—8).

Оскільки всі найбільш ранні пам'ятки згаданих ранньосередньовічних слов'янських культур, що виникають у V ст., також містяться у тій же смузі (рис. 8) і типологічно з ними пов'язані (однакові типи жител (рис. 9), ліпний посуд), можна зробити висновок про те, що пограниччя лісу і лісостепу Південно-Східної Європи було зайняте слов'янами (протослов'янами), починаючи принаймні з початку нашої ери. Усі ці старожитності, незалежно від того, до якої культури вони входили, типологічно й у хронологічній послідовності пов'язані із середньовічними слов'янськими культурами — празькою, пеньківською та колочинською, що дає підстави припустити їх генетичну спадкоємність та належність їхніх носіїв до споріднених угруповань.

7. Слов'янські пам'ятки III—IV ст. на території Східної Європи:

1 — Неслухів, 2 — Ріпнів II, 3 — Ракобути, 4 — Черепин, 5 — Чижиків, 6 — Дем'янів, 7 — Бовшів, 8 — Верхній Іванів, 9 — Лука-Врублевецька, 10 — Сокіл, 11 — Теремці, 12 — Бакота, 13 — Журівка, 14 — Домовате, 15 — Хлопків, 16 — Хлепче, 17 — Глеваха, 18 — Обухів II, III, 19 — Вишеньки, 20 — Погреби, 21 — Абідня, 22 — Тайманово, 23 — Деснянка, 24 — Виблі, 25 — Салтикові Діви II, 26 — Мена V, 27 — Киріївка, 28 — Вишеньки, 29 — Обірок, 30 — Корон, 31 — Лавриків Ліс, 32 — Форостовичі, 33 — Бирін, 34 — Кветунь, 35 — Букриївка II, 36 — Шишино V, 37 — Воромля II, 38 — Головино, 39 — Рідний Край III. I — границя балтських культур лісової зони (за В. Седовим); II — границя черняхівської культури (за Е. Симоновичем); III — поселення київської культури; IV — поселення черняхівської культури; V — могильники київської культури

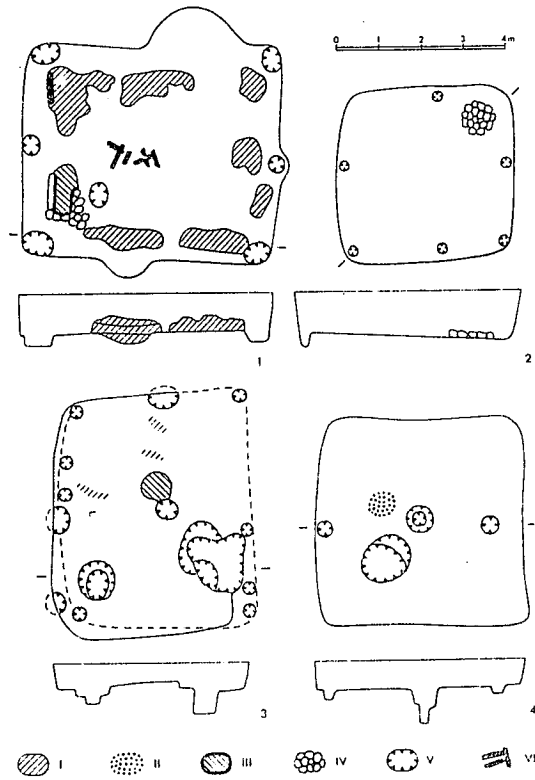

8. Слов'янські пам'ятки з комплексами другої половини IV—V ст. на території Східної Європи:

1 — Ріпнів II, 2 — Черепин, 3 — Водники, 4 — Підберізіці, 5 — Зелений Гай, 6 — Рашків II, 7 — Рашків III, 8 — Сокіл, 9 — Лука-Каветчинська, 10 — Устя, 11 — Теремці, 12 — Бакота, 13 — Бернашівка, 14 — Кодин I, 15 — Кодин II, 16 — Гореча, 17 — Рогізна, 18 — Глибока, 19 — Ходосівка, 20 — Вишеньки, 21 — Хлопків, 22 — Новий Вихів, 23 — Тайманово, 24 — Улянівка, 25 — Сибереж, 26 — Роїще, 27 — Мезин, 28 — Заяр'є, 29 — Целиків Бугор, 30 — Сенча, 31 — Курган Азак, 32 — Каменево II, 33 — Піщане, 34 — Пархомівка, 35 — Куня, 36 — Кочубіївка, 37 — Букрин, 38 — Григорівка, 39 — Студенець, 40 — Бучаки, 41 — Пекарі, 42 — Межиричі, 43 — Михайлівка, 44 — Хмельна, 45 — Хрещатик, 46 — Хитці. I — черняхівські, II — київські, III — черняхівсько-київські пам'ятки, IV — окремі знахідки фібул V ст. у Середньому Подніпр'ї, V — празькі, VI — пенківські, VII — колочинські пам'ятки

У ранньосередньовічних слов'янських культурах інтегруються елементи згаданих культур римського часу, але їхня частка у кожній з них відмінна. Київська культура, без сумніву, стала підосною пенківської та колочинської культури (у першій помітні також черняхівські компоненти, а у другій — балтські). Черняхівські пам'ятки верхнього та середнього Дністра (Черепин, Бовшів, Куропатники, Теремці, Сокіл, Бакота й інші) лягли в основу празьких старожитностей, у формуванні котрих якусь, хоч і незначну, роль відіграли елементи київської культури дніпровського правобережжя⁴⁶.

⁴⁶ А б а ш и н а Н. С. Население Среднего Поднепровья в III—V вв. н. э.: (По материалам киевской культуры). — К., 1986. — С. 16—17.

9. Характерні типи жител:

1 — волинсько-подільської групи (Підберізіці), 2 — зарубинецької культури (Пилипенкова Гора), 3 — київської культури (Киселівка), 4 — черняхівської культури (Сокіл). I — глиняна обмазка, II — попіл, III — чернь, IV — каміння, V — ямка, VI — обвуглене дерево

Отже, на основі добре датованих комплексів V ст. ми визначили територію формування ранньосередньовічних культур на території Східної Європи. Вона пролягає від верхів'я Псла та середньої Десни до верхів'я Дністра і Пруту. Ретроспективним аналізом визначено на великій частині цієї території у межах річки Дніпра та Дністра спадкоємність археологічних культур від ранньосередньовічних слов'янських старожитностей через київську та дністровську — слов'янську — частину черняхівської культури, пізньозарубинецьку та волинсько-подільську групу пам'яток у глиб до межі I тис. н. е. Це й визначає територію становлення слов'янської етнічної спільності на кордоні лісу і лісостепу.

Чи узгоджується наша концепція з писемними джерелами? Як відомо, джерела, «прив'язані» до конкретної території, згадують слов'ян лише в середині I тис. н. е., коли ті виступають на історичній арені Європи як сформована суспільно-політична сила. Візантійські автори VI ст. — Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта, а та-

кож Мавкрикій Стратег, які знають слов'ян під іменем венедев, антів та склавівнів, у своїх працях відводять їм значне місце як великому народові, що бере активну участь в історичних подіях Південної та Південно-Східної Європи. Готський історик Йордан у праці «Гетика», написаній в середині VI ст. і присвяченій північногерманському племені готів, характеризує низку племен Центральної та Східної Європи, з якими готам довелося вступати у взаємини на шляху переходу з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. Серед них значне місце посідають племена венедев, антів і склавівнів⁴⁷. Венедев знали й більш ранні автори — Пліній Старший (23—79), Тацит (55—120) і Птолемей (100—178). Вони також називали слов'ян у Сарматії на схід від Вісли⁴⁸. Пліній Старший, перераховуючи племена венедев, розміщає між сарматами і германськими племенами скіррив та гіррив (Тацит запитує: «...Чи віднести певквінів, венедев і феннів до германців, чи до сарматів»⁴⁹). Птолемей у своїй праці «Географія» називає ще низку племен — галіндів, судинів, ставанів та аланів. Історики-славісти сходяться на тому, що ставани — це перекручена самоназва слов'ян.

До свідчень про територію слов'янських венедев у першій половині I тис. н. е. слід додати ще одне джерело — так звану Певтінгерову карту, що в літературі відома як Певтінгерові таблиці, — на ній венеде-сармати позначені у двох місцях: Дакії та межиріччі нижнього Дністра і Дунаю. Молдавські та українські археологи виявили там археологічні пам'ятки III—V ст. типу Етулія, які за характером житлового будівництва, похоронного обряду і кераміки близькі до слов'янських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я того часу. Це перша звітка про заселення слов'янами-венедами в III—IV ст. областей між нижнім Дністром і Дунаєм, підтверджена археологічними даними.

Нове у праці Йордана в порівнянні з Плінієм, Тацитом, Птолемеєм не тільки те, що історик, крім венедев, називає антів і склавівнів, а й те, що він розглядає їх у єдності походження: «...Починаючи від місця народження Вістули, на безмірних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоч найменування їх тепер міняються відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавівнами і антами». Далі Йордан пише: «Ці венети, як ми уже розказували на початку нашого викладу, — саме при переліку племен, — походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавівнів»⁵⁰. Річ у тому, що в літературі висловлювано різні погляди на етнос венедев. В історичних джерелах знаходимо відомості про венетів (венедев), які в різний час жили в Галлії, Італії, Прибалтиці. На думку більшості вчених, ці венеде до слов'ян не мали ніякого стосунку. Вони могли бути кельтами, іллірійцями, балтами. Як уважають деякі вчені, серед прибалтійських венедев були також слов'яни, але це важко підтвердити лінгвістичними й археологічними даними. Натомість венедев, що займали регіони на схід від середньої та верхньої Вісли, де локалізовано також плем'я ставанів (слов'ян за Птолемеєм), виходячи з відомостей, почерпнутих із праці Йордана, слід пов'язувати із слов'янами чи праслов'янами. Назву «венеде» зі своїх західних сусідів на слов'ян пере-

⁴⁷ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 71—90.

⁴⁸ Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. // Вестник древней истории.— М., 1941.— № 1.— С. 231—270.

⁴⁹ Там же.— С. 230.

⁵⁰ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 72.

несли германці, щодо яких слов'яни займали східні регіони Європи. Ще в пізньому середньовіччі германці та фінни називали слов'ян венедями.

Можна вважати, отже, що район проживання слов'ян-венедів у згаданий період обмежений на заході середньою течією Західного Бугу і верхньою Віслою, на південному заході — верхнім і середнім Дністром. Як впливає з Певтінгерових таблиць, у III ст. якісь групи венедів перейшли Дністер у нижній його частині.

Дещо краще, ніж венедів, Йордан та інші візантійські автори локалізують сучасні їм слов'янські племена склавів та антів, але треба мати на увазі, що в той час (VI ст.) слов'яни вже вийшли за межі своєї правітчизни, яку займали венеди. Йордан пише, що «...склавіни живуть від міста Новіентуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ до Віскли [Вісли] [...] Анти, сильніші з них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин»⁵¹. За даними Маврикія, ці племена займали суміжні регіони, «оскільки між ними немає великої відстані, яку варто б було згадувати»⁵².

За Прокопієм, анти займали регіони на схід від склавів та на північ від утігурів, між Дніпром і Дністром: «Народи, які тут живуть, у давнину називалися киммерійцями, тепер зветься утігурами. Далі на північ від них [утігурів] займають землі незліченні племена антів»⁵³. Сама назва «анти» проіснувала недовго, до початку VII ст. Після 602 р. вона зникає зі сторінок історичних хронік. Очевидно, анти, розселяючись на Балканах, змішуються із племенами склавів і приймають загальну назву слов'ян. Щодо цього, правда, історики і лінгвісти мають різні погляди. Таким чином, склавіни, назва яких у децю зміненому вигляді поширилася на всі слов'янські племена, у V—VI ст. вийшли за південні межі венедських земель. Уже візантійські автори знають їх на Дунаї. На північному заході письмові джерела пов'язують склавів із Віслою, на сході — з Дністром, де вони межували з антами, що займали в той час межиріччя Дніпра, Дністра і Дунаю. Прокопій із Кессарії склавів та антів уважав одним народом. Північні та східні межі землі склавів і антів візантійським авторам були відомі мало, тому вони не називали їхніх границь, а обмежувалися загальною термінологією, що визначала просторовість або характер ландшафту. Пишучи про побутові та соціально-економічні умови життя склавів, Йордан указує, що вони живуть в болотах і лісах. Маврикій Стратег так само характеризує побут антів. Усе це вказує на те, що в середині I тис. н. е. на півночі землі антів і склавів простягалися до Полісся і Верхнього Подніпров'я, де ландшафт відповідає цим характеристикам. Щодо згадки Йордана про заселення антами вигину чорноморського побережжя, то її, у світлі сучасних археологічних досліджень, слід уважати дуже приблизною. Пам'ятки пенківської культури V—VII ст., яка, безсумнівно, пов'язана з антами, відкриті в Середньому Подніпров'ї, верхній частині Південного Бугу, Середньому Подністров'ї та в Молдові, але вони не відомі на нижньому Дніпрі.

Наведені дані писемних джерел, хоч і не претендують на вичерпність, досить повно узгоджуються з нашими висновками, що впливають з аналізу археологічних матеріалів. І археологічні, і писемні джерела найви-

⁵¹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — С. 72.

⁵² Маврикий. Тактика и стратегия. — СПб., 1903.

⁵³ Прокопий из Кессарии. Война с готами. — С. 297.

разніше фіксують слов'ян у першій половині I тис. н. е. на схід від Вісли та на північ від Карпат, де, крім того, територія позначена найдавнішими слов'янськими гідронімами (рис. 1,5—8). Водночас за археологічними матеріалами можна виділити у складі пшеворської культури ще одну слов'янську групу — в Південній та Середній Польщі.

II. ОСНОВНІ ШЛЯХИ ВЕЛИКОГО РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Зміни археологічних культур у межах указаної території рівнозначно відображають динаміку, перегрупування, внутрішні переселення слов'янських племен.

Під тиском племен пшеворської культури і гото-гепідів з північного заходу та зустрічних їм рухів сарматів із південних степів уже наприкінці I—II ст. якась частина носіїв зарубинецької культури пересунулася з Волині у Верхнє Подністров'я. Дещо пізніше, наприкінці II—III ст., частина дніпровського населення відходить на схід — у регіони дніпровського лівобережжя. Останніми роками на Сумщині, Харківщині та Полтавщині відкрито поселення III—IV ст., які за характером ліпного посуду, прясел та фібул з високим приймачем можна пов'язати з верхньодніпровською групою черняхівських старожитностей. Вони лежать посмужно з пам'ятками київської культури. Можливо, зі згаданими процесами пов'язана й поява так званої етулійської групи пам'яток III—IV ст. у Буджацькому степу на території Молдови, у Моравії — пам'яток злехівського, а у Словаччині — прашівського типів⁵⁴.

Однак усі помічені пересування якихось невеликих груп слов'янського населення можна вважати внутрішніми або такими, що викликані зовнішніми чинниками.

Велике розселення слов'ян за межі прабатьківщини почалося лише в ранньому середньовіччі.

За даними археологічних джерел, слов'янське населення колочинської та північної частини пенківської культур просувалося на північ та північний схід, поступово займаючи ліві притоки Дніпра аж до їх верхів'їв. На етапі роменсько-борщівської культури (VIII—X ст.) кордони слов'янських племен дніпровського лівобережжя розширюються до Сіверського Дінця та верхів'я Оки. У верхів'ї Південного Бугу і навіть у лівобережних районах Середнього Подніпров'я спостережено інфільтрацію носіїв праської культури.

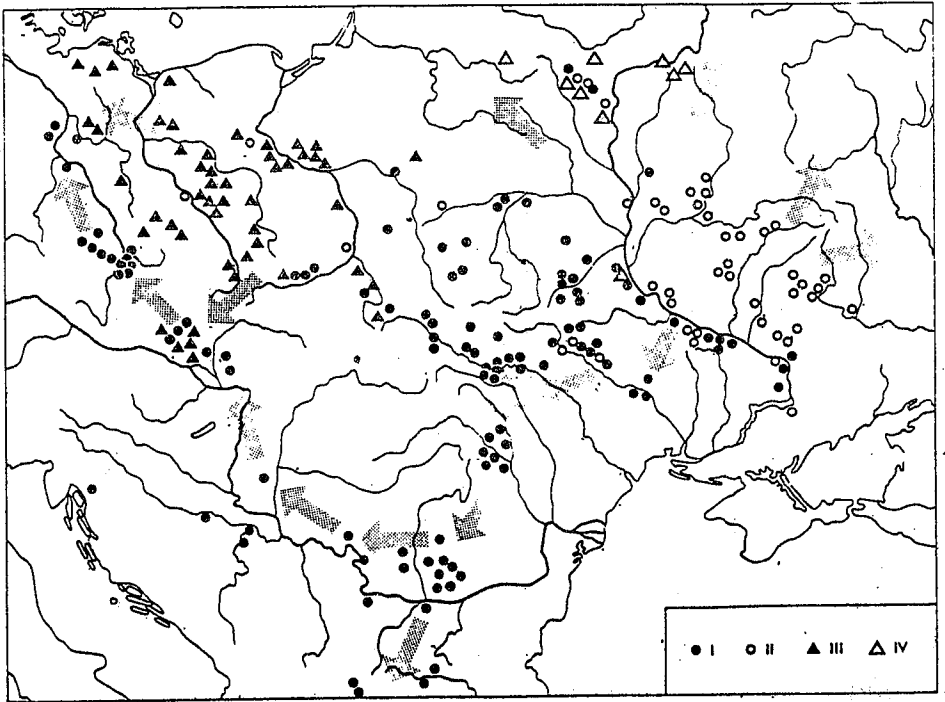
Але розселення слов'ян у північному та північно-східному напрямках відбувалося повільно і досить спокійно. Слов'яни заселяли напівпустинні місця із вкрапленнями балтського або угро-фінського населення. Північно-східні кордони слов'янських старожитностей до виникнення давньоруської держави розширювалися лише незначною мірою.

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії, шляхом, який проклали

⁵⁴ Гудкова А. В. Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис... д-ра ист. наук. — К., 1987. — С. 1—30; Tejral J. K. Otárzce pozdně římských sídlišť «Zlechovského typu» // Acta Musei Moraviae = Časopis Moravského Muzea. — 1989. — T. LXXIV. — S. 77—88.

готи. Вважаємо, що розселення на південь було викликане тими самими причинами, які виникли із приходом гуннів у Північно-Західне Причорномор'я. Гунни, що розбили готів, чинили тиск на всі племена, які входили в готське об'єднання. З характеру археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення видно, що в ньому брало участь населення празької та південно-західної частини пеньківської культур, яке займало територію між Дніпром, Дністром і верхньою Віслою. Археологічні джерела (датованих слов'янських поселень V ст. на території Південної Польщі між Віслою і Одрою немає) унеможливають включення цієї території у регіон, з якого почалися переселення слов'ян на південь та захід, хоча пізніше ці процеси охопили й області Верхнього Повіслення. Лише на території Словаччини та Моравії на деяких поселеннях трапляються напівземлянки з вогнищем, що вказує на можливість переселення у ці райони також якихось невеликих груп із Повіслення, але не раніше VI ст.

У Подунав'ї та на Балканах розселилися слов'яни із Середнього та Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття (празька група), а також із верхів'їв Південного Бугу та середнього Дніпра (пеньківська група). Вони спускалися Прутом, Серетом та допливами Тиси і принесли в Подунав'я

10. Розміщення слов'янських поселень V—VIII ст. (за Й. Земаном, П. Донатом та іншими з уточненнями В. Барана) і напрями слов'янського розселення:

I — напівземлянки з печами, II — напівземлянки з вогнищами, III — житла овальної та інших форм з вогнищами, IV — наземні житла. Стрілками вказано напрями слов'янського розселення у середині I тис. н. е.

празький та пеньківський типи кераміки, характерні квадратні житла (рис. 10). Але пеньківська кераміка відома лише в Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки слов'ян, що прямували вгору по Дунаю, принесли із собою кераміку празького типу.

Питання про час заселення слов'янами Дністровсько-Дунайського межириччя, передусім його нижньої частини, ще чекає свого розв'язання.

До найбільш ранніх писемних джерел, які містять відомості про слов'ян-венедів у Північному Подунав'ї, належать уже згадувані Певтінгерові таблиці — дорожня карта, вірогідно, кінця III ст.⁵⁵ На карті венеди розміщені між нижнім Дністром і Дунаєм поряд із сарматами, гепідами, даками, гетами та іншими етнічними угрупованнями. Пізніші джерела, що згадують слов'ян-склавівів (празька культура) та антів (пеньківська культура) у Північному Подунав'ї, належать до першої половини VI ст. Йордан добре знає і досить чітко визначає територію слов'ян-склавівів, указуючи, що вони живуть на південь від Дністра та у верхів'ях Вісли, а земля антів лежить у межириччі Дніпра і Дністра⁵⁶. Повідомлення Йордана підтверджують інші джерела, що також фіксують слов'ян у VI ст. в межириччі Дунаю та Дністра. На північному березі Дунаю позначає слов'ян Прокопій. Він, на відміну від Йордана, у Подунав'ї знає не тільки склавівів, а й антів, уважаючи їх єдиним народом⁵⁷. Оцінюючи загалом дані Йордана та Прокопія щодо слов'ян, треба мати на увазі, що вони стосуються середини VI ст., а тому повинні відображати становище слов'ян у Подунав'ї у більш ранні часи, можливо, у першій половині VI ст., а можливо, і наприкінці V ст. За часів правління Юстина (518—527) та Юстиніана (527—565) слов'яни-склавівів й анти вже вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай⁵⁸.

На південь від Дністра археологічні матеріали, пов'язані зі слов'янами, виявлено на деяких поселеннях культури карпатських курганів (Кодин II, Гореча, Рогізна під Чернівцями на верхньому Пруті), де поодинокі підквадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою відкрито поряд з іншими, неслов'янськими, типами жител, у тому числі наземними⁵⁹.

Суто слов'янські поселення, добре датовані фібулами, з'являються у Попрутті в V ст. (Кодин I). До пам'яток цієї ж доби належить поселення Ботошани I у Попрутті, розташоване 70—80 км нижче від Кодина, на території Румунії⁶⁰.

Д.-Г. Теодору виділяє на Пруті та Сереті досить велику групу пам'яток V—VI ст., які зачисляє до пам'яток типу Костіш—Ботошани⁶¹. Прутом та Серетом вони спускалися до Дунаю, причому охоплюють не тільки територію Молдови, а й інші регіони вздовж східної дуги Карпат.

Дослідження виявили, що для таких поселень, як Ботошани, Костіш, Додешти характерні напівземлянкові підквадратні житла з піччю-кам'янкою

⁵⁵ Нидерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— С. 36—42.

⁵⁶ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 72.

⁵⁷ Прокопий из Кесарии. Война с готами.— С. 297—298.

⁵⁸ Lowmiancki H. Początki Polski.— Warszawa, 1964.— S. 262—263.

⁵⁹ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—VI ст.— К., 1976.— С. 31—36.

⁶⁰ Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянские поселения... Теодор D.-G. Teritoriul est Carpatio în reacrurile V—XI e. n.— Iași, 1978.— S. 11—74.

⁶¹ Teodor D.-G. Civilizația romanica la est de Carpați în secolele V—VIII e. n. Asezarea de la Botoșana—Suceava.— București, 1984.— S. 31—32.

в кутку, іноді — з вогнищем. Керамічні комплекси напівземлянок складаються з ліпної (горщики, сковорідки), сіроглиняної гончарної кераміки (горщики, миски), аналогічної посуду з Теремців, Сокола та інших слов'янських поселень Подністров'я гуїнського часу. На поселенні в Ботошанах знайдено фібулу післячерняхівського часу (не пізніше V ст.). Раннє датування цих поселень (V—VI ст.) підтверджує і наявність густорифлених червоноглиняних амфор, виявлених на поселеннях у Ботошанах та Додештах⁶². Ліпна кераміка типологічно добре пов'язується з посудом пізніших слов'янських поселень на території як Північного Подунав'я, так і Подністров'я, гончарна кераміка веде своє походження від посуду римського часу на тій же території. Однак у Подунав'ї сіроглиняна гончарна кераміка існує і в пізніші часи (VI—VII ст.) на пам'ятках типу Іпотешть—Кіндешть—Чурел, а також трапляється, але в значно меншій кількості, на поселеннях типу Сучава—Шіпот, на відміну від Подністров'я, де вона до початку VI ст. повністю виходить з ужитку.

З. Курнатовська, яка спеціально вивчала слов'янські пам'ятки Подунав'я та Балканського півострова, справедливо вважає, що домінуючим компонентом у цих культурах були слов'яни⁶³. Із слов'янами вона пов'язує чотирикутне напівземлянкове житло з піччю-кам'яною, ліпні горщики празького та пеньківського типів, сковорідки, трупоспалення, відомі з великого могильника біля Серета—Монтеору. Дакійськими та дако-романськими елементами дослідниця вважає поодинокі напівземлянки з вогнищем, окремі форми ліпного посуду та гончарну кераміку, що сягають провінційно-римських традицій. З. Курнатовська виділяє також елементи візантійської кераміки та деякі вироби з металу.

Нові археологічні матеріали, отже, не тільки підтверджують, а й уточнюють відомості з писемних джерел, що стосуються слов'ян Північного Подунав'я. Вони дають підстави перенести початок заселення слов'янами цього регіону до гуїнського часу, припускаючи можливості інфільтрації їх на ці землі також у першій половині I тис. н. е. Останнім часом деякі румунські археологи⁶⁴ роблять спроби інтерпретувати пам'ятки типу Костіш—Ботошани та Іпотешть—Кіндешть—Чурел як поселення лише місцевої дако-романської людності. Хибність такої інтерпретації очевидна. У Дністровсько-Дунайському регіоні матеріальна культура слов'ян зберігає ті самі риси, що й у північніших регіонах між Дніпром і Дністром. Ні напівземлянкові житла з характерною лише для слов'ян піччю-кам'яною, ні основні форми кераміки (горщики празького та пеньківського типів, сковорідки) не були відомі в Північному Подунав'ї до приходу сюди слов'ян. Розселення слов'ян у Подунав'ї було тривалим. Це сприяло розвитку близьких контактів із залишками місцевого дако-романського населення, які відобразилися у матеріальній культурі, що поєднує на деяких поселеннях як слов'янські, так і субстратні елементи.

Близько VI ст. слов'яни підходять до берегів Дунаю, а деякі групи перетинають його, про що свідчить поселення празької культури на правому березі біля села Нова Черна в Болгарії.

⁶² Teodor D.-G. Teritoriul est Carpatio...— S. 62, 1—5,7.

⁶³ Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna Południowa.— S. 25—31.

⁶⁴ Див. зокрема: Teodor D.-G. Continuitatea populației autohtone la est de Carpati în secolele VI—XI e. n.— Iași, 1984.— S. 129—140.

У Подунав'ї слов'яни діляться на дві групи, і подальше їх розселення йде двома потоками. Один потік слов'янського населення з керамікою пеньківського типу просувається у глиб Балканського півострова, а другий, із празьким посудом, рухається вгору по Дунаю (рис. 10). Уже в VI ст. слов'янські поселення празької культури виникають на території Моравії та Словаччини⁶⁵. Освоївши верхів'я Дунаю, можливо під натиском аварів, слов'янські угруповання просуваються далі на захід й досягають верхів'я Ельби. Досить швидко вони заселяють межиріччя Ельби та Заале, де наприкінці VI— на початку VII ст. відомі поселення типу Дессау—Мозігкау⁶⁶. Характер жител (квадратні напівземлянки з піччю-кам'яною) не залишають сумнівів у тому, що цей регіон було заселено тою самою слов'янською людністю, якою були заселені Моравія та Словаччина⁶⁷. Поки що важко сказати, як далеко на північний захід просунулися ці угруповання. Наявність у VIII—IX ст. у Шлезвіг-Гольштинії слов'янських поселень з аналогічними житлами (Козель, Шуба та інші) свідчить про інфільтрацію сюди якихось груп слов'ян — вихідців з Дністровсько-Дунайського межиріччя. Однак у північних районах Німеччини вони зустріли слов'янське населення з керамікою типу Суків—Фельдберг. Ми вважаємо, що суківська кераміка пов'язана походженням з пам'ятками типу Дзедзіце на території Середньої та Північної Польщі. Просування на захід дзедзіцької групи було масовішим та інтенсивнішим. Нашарування із суківсько-фельдберзькою керамікою підстилають пізніші шари майже на всіх городищах мекленбурзької групи в землі Шлезвіг-Гольштейн, в тому числі в Ольденбурзі⁶⁸, у розкопках якого автор цієї статті брав участь у 1983—1986 рр.

На Ельбі зустрілися і схрестилися два переселенські потоки слов'ян, що просувалися з півдня, території Моравії, на північ та з північного сходу, території Польщі,— на захід. Як видно, ця обставина, а також вплив субстратного германського населення й більш західних германських сусідів створюють умови для виникнення багатьох нових слов'янських угруповань, кожне з яких характерне своїми типами кераміки⁶⁹.

Отже, вихідною територією великого розселення слов'ян були лісостепові області України, де й сформувалися основні групи слов'ян раннього середньовіччя.

⁶⁵ Bialikova D. Zur datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei // AR.— 1968.— Т. XX, 5.— С. 61—63; Zeman J. K problematice časneslovanske kultury...— S. 113—130.

⁶⁶ Krüger B. Dessau—Mosigkau.—Berlin, 1967; Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale.— Berlin, 1983.— S. 7—20.

⁶⁷ Herrmann J. Germanen und Slawen...

⁶⁸ Kemke T. Die Keramik des 8—12 Jahrhunderts. Starigard / Oldenburg. Hautburg der Slawen in Wagrien, Offa-Bucher 53.— Neumünster, 1984.

⁶⁹ Schuldt E. Die slavische Keramik in Meklenburg.— Berlin, 1956.

Volodymyr BARAN

**FORMATION OF EARLY MEDIEVAL
SLAVONIC CULTURES AND MODES
OF THE SETTLING OF THE SLAVS**

A comparative study of Early Medieval Slavonic antiquities and monuments of the Late Roman period of South Eastern and Central Europe gives every reason to consider that the cultures of Prague, Pen'kiv and Kolochyn came into being in the 5th century B. C. out of the Kyivan and Slavonic sections of the Chernyakhiv culture on the territory of present-day Ukraine, in the borderline zones of the forest and forest-steppe regions. It is these cultures typologically bound with earlier monuments of late Zarubyntsi and Volyn'-Podillya groups that show the processes of formation of Slavonic tribal unions known from chronicles as the Antes and the Sclaveni.

The origin of the Venethos, another group of early Medieval Slavs, represented by relics of the 6th — 7th centuries of the Dzedzitse type, can be traced among polyethnic monuments of the Przeworsk culture in Poland.

But the Slavonic cultures of early Middle Ages could, by no means, have come from one single culture of the Roman period. Nearly all of them, the Chernyakhiv culture in particular, possessed non-slavonic elements, the fact evidencing the coexistence, in South Eastern and Central Europe, of ethnic groups: Germanic, Baltic, Iranian and Thracian.